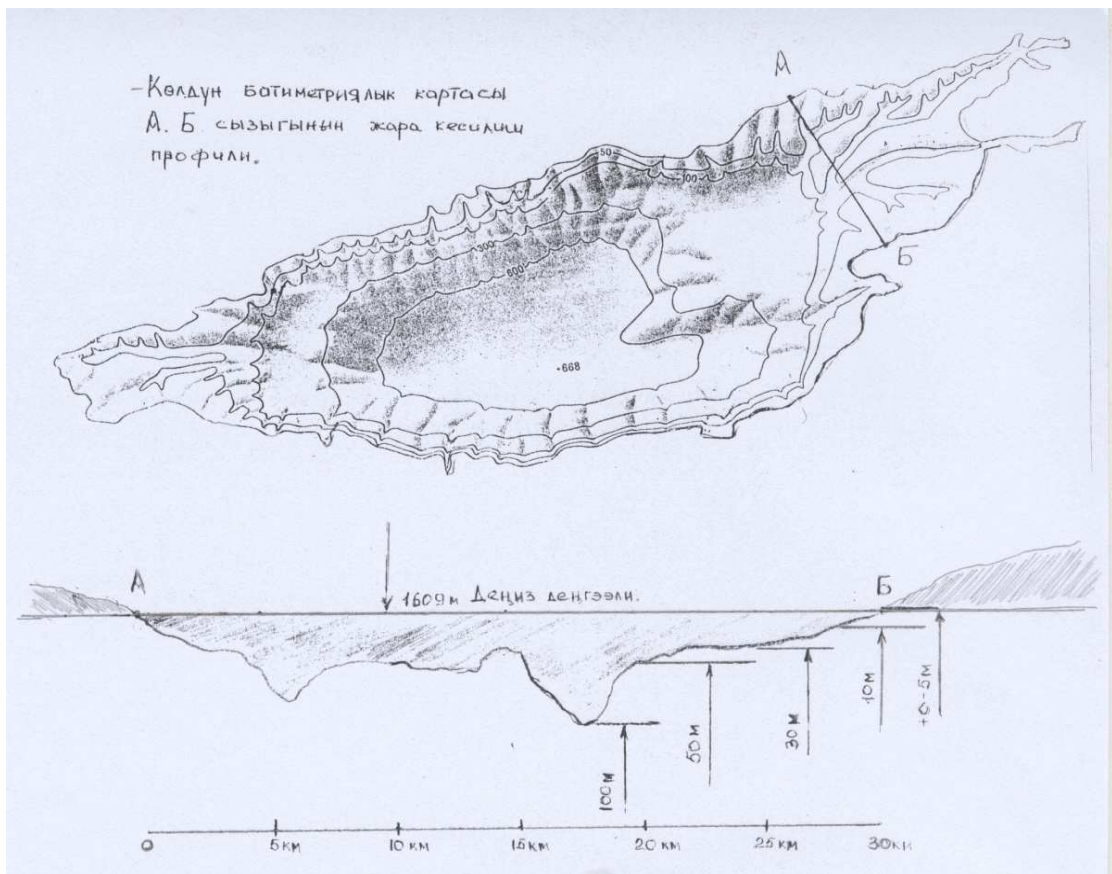

ЫСЫК-КӨЛДҮН БАЛЫКТАРЫН САРАМЖАЛДУУ ПАЙДАЛАНУУ ЖАНА КОРГОО

Ысык-Көлдүн ихтиофаунасын жакшыртуу максатында акклиматташтырылган балыктарды кое берүү убакыттын өтүшү менен иш жүзүндө каалагандай жыйынтыктарды көрсөткөн жок, тескерисинче абориген балыктарынын 4 түрү жоголуу коркунучунда турат. Мына ошондуктан балык ресурстарын сактоо баянча кечиктирилгис чараларды көрүү зарыл

Ысык-Көл - Кыргызстандагы эң чоң көл. Дүйнөдөгү тоо көлдөрүнүн ирилеринин бири. Ысык-Көлгө 80 ден ашык чоң-кичине суу куят. Анын туздуулугу 6% жакын, жыл бою тоңбойт. Ысык-Көл деңиз деңгээлинен 1609 м бийиктикте орун алган. Көлдүн узундугу 178 км, туурасы 60 км. Жээк сызыгынын узундугу 668 км, эң терең жери 668 м, орточо тереңдиги 279 м болгону менен, тайыз жерлери жай мезгилинде да анча ысыбайт. Көлдө 0,5-2 м тереңдикке чейин жээк боюндагы аймакты ээлеген жогорку типтеги жана 40 м тереңдикке чейин таралган төмөнкү түзүлүштөгү өсүмдүктөр – балырлар. Жогорку түзүлүштөгү өсүмдүктөр – камыштар, жазы жалбырактуу рогоздор, ал эми төмөнкү түзүлүштөгү өсүмдүктөр, хары жана жашыл балырлар. Ысык-Көлдө жашаган балыктардын тамактанышына омурткасыз жаныбарлардан курт-кумурскалардын личинкалары, чиркейлердин личинкалары, ийнеликтер жана алардын личинкалары, суу бүргөлөрү, үлүлдөр, ошондой эле коңуздар жана алардын личинкалары азык болуп саналат. Мына ушул азыктар көлдүн тайыз 50 м ашпаган жеринде. 60 м ден терең көпчүлүк бөлүгү муздак менен караңгылыктын мекенине айланып, жашоонун белгиси дээрлик жокко эсе.

Биринчи орус экспедициясы 1856-жылы Ысык-Көлгө батиметриялык жана ихтиологиялык байкоо жүргүзгөн.

1928-жылы Кыргыз АССРнин өтүнүчү боюнча академик Л.С.Бергдин жетекчилиги астында Ысык-Көлдө илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Кыргызстанда балык өстүрүү жөнүндөгү өзүнүн илимий изилдөөлөрүндө Л.С.Берг промыселдик баалуу балыктардын запасын сактоо жана урук чачуу мезгилинде аларды уулоого тыюу салуу, лосось балыктарын (форель, сиг) акклиматташтырууну сунуш кылган. Л.С.Бергдин сунуштарын жергиликтүү окумуштуулар колдоп, мына ушул багытта көп эмгектеништи.

Ихтиолог, профессор Ф.А.Турдаковдун жетекчилиги астында Ысык-Көлдүн балыктарынын систематикасы, биологиясы изилденди жана баалуу балыктарды акклиматташтыруу жүзөгө ашты. 1937-жылдан баштап Ф.А.Турдаков өзүнүн илимий изилдөөлөрүн Кыргызстандын балыктарынын байлыгын арттырууга жумшаган. Ысык-Көлдүн балык промыселдин реконструкциялоонун үстүндө иштеген. Профессор Турдаковдун жетекчилиги астында ихтиология жана гидробиология лабораториясынын илимий кызматкерлери П.С.Тюрин, Б.П.Лужин, А.Коңурбаев, Т.Абылкасымова, Ж.Иманов Кыргызстандын балыктарынын систематикасын, биологиясын изилдөөдө бир кыйла илимий эмгектерди жаратты.

Ысык-Көлдүн байлыгы болгон балыктардын 22 түрү азыркы учурда кездешет. Булардын 9 түрү аборигендер (жергиликтүү): Ысык-Көл чабагы, Ысык-Көл майда чабагы, Ысык-Көл жылаңач османы (көк чаар), Ысык-Көл маринкасы, сазан, кооз күмүш чабак (гольян), боз ит чабак, чаар ит чабак, ит мурун (пескарь). Мына ушул жогоруда аталган балыктардын промыселдик 4 түрү жоголуу коркунучунда турат.

1) Ысык-Көл чабагы нагыз - көл балыгы, эндемик. Алар көбүнчө балырлар менен жана моллюскалар тибиндеги кочкор мүйүздөр менен азыктанат. Ысык-Көлдүн бардык жээктеринде 35-40 м тереңдикте кездешет. Чабак эрте жазда апрель-май айында, көбүнчө көлдүн батыш жагындагы кумдак, таштак жээктерге урук чачат. Жылына узундугу 19 см, салмагы 160 гр чабак 11 600 икра таштаары илимий адабияттардан белгилүү. Эрте жазда, өзгөчө, көбөйүү мезгилинде алар Ысык-Көлдүн батыш жээгиндеги Ак-Өлөң, Оттук аймагында, көбүнчө көлдүн түштүк жээгиндеги Тоң, Ак-Терек булуңдарында эң көп топтолушат. Ал эми коңур күздө бул жерден алар сейрек кездешет. Күндүн илеби кайткан сайын көлдүн тереңине түшүшөт. Эң чоң өлчөмү 32 см, салмагы 650 граммга жетет. Көпчүлүгү 15-18 см, 160 гр. Кийинки учурда ыңгайлаштыруу үчүн көлгө кое берилген жырткыч судак балыгы чабактардын майдаларын жеп, алардын санын азайтып жиберди.

2) Ысык-Көл майда чабагы. Эндемик, көлдүн бардык аймагында кездешет. 70-жылдардан кийин көлгө кое берилген (форель, судак) жырткыч балыктардын натыйжасында, көлдүн түндүк жээгинде жана чыгыш бөлүгүндө майда чабактын саны абдан азайды. Кышкысын 50 м терең жерде болушат. Урук таштоо убагы апрелден июлга чейин жүрөт. Өлчөмү 16,5 см, салмагы 75 гр. Азыркы тапта майда чабактын саны 4 эсеге азайганы менен, көлдөгү балыктардын эң көбү ушулар болуп саналат.

3) Ысык-Көл маринкасы. Көлдүн 5-10 м тереңдигинде, ал эми кыш айларында 60 м тереңдикке түшөт. Ысык-Көл маринкасы эрте жазда – апрель айынын башында, суунун температурасы +6°C, +8°C болгондо көлдүн тереңдигинен чыгып, жээктеги тайыз таштак келген кыртыштарга жана чоң-чоң чопо кесекчелеринин арасына уругун таштайт. Маринканын икралары уулуу. Тооктун жана өрдөктүн балапандары жесе, өлүп калат, ал эми ит балыктар жана гольяндар андан эчтеке болушпайт. Маринканын икрасынын уусу бактериялар пайда кылуучу ооруларга каршы иммунитеттик касиетке ээ болгондуктан, балык өстүрүүчү чарбалар үчүн практикалык мааниси чоң. Маринканын икрасындагы уунун экстрактын изилдеп, аны айыл чарбасында жана ошондой эле медицинада колдонууга убакыт келип жетти. Маринканын эң чоңу 80 см, салмагы 8 кг га жетет. Көпчүлүгү 40 см, 3 кг. Азыр маринка кескин түрдө азайып, жоголуу коркунучунда турат.

4) Ысык-Көлдө османдын эки түрчөсү бар. Биринчиси - көлдө урук чачуучу кышкы осман, экинчиси - өзөн сууларда урук чачуучу жайкы осман.

Осман Чоң-Ак-Суу, Кичине-Ак-Суу, Чоң-Кой-Суу, Тору-Айгыр, Ак-Терек, Тоң, Тосор, Барскоон, Жаргылчак жана Кызыл-Суу өзөн сууларынын көлгө келип куйган жээктеринде көп таралган. Жаз жана жай мезгилинде османдар көлдүн тайызыраак жээктериндеги 10-20 м тереңдикте кездешет. Алар тизмектешкен кырка таштуу жерлерде, шагыл таштарда жашоону жакшы көрүшөт. Бирок балык уулоочулар кайырмак менен 20-30 м тереңдиктеги хары балырларынын арасынан кармашат, анткени ал жерлерде моллюскалар көп, ал эми осман үчүн моллюска калорийлүү азык болуп саналат. Кышында османдар 50-60 м тереңдикке түшүп, анда өз тиричилигин улантат. Османдын ургаачыларынын жыныс органы 5-7 жашында, ал эми эркектериники 1-2 жыл кечирээк, 4-5 жашында жетилет. Осман көлдүн тайыз жээгине суулардын куйган

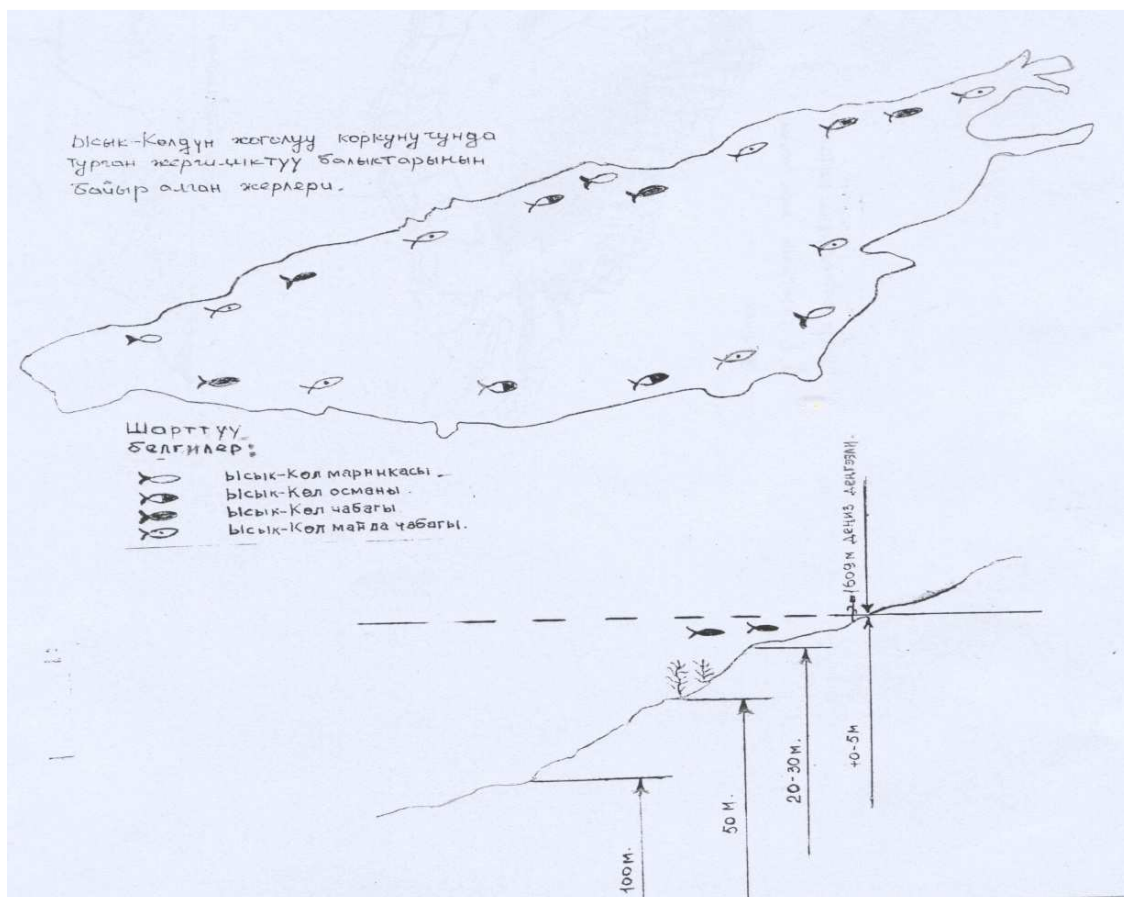
жерлерине жакын кырка тизилген таштардын, шагылдардын, майда кумдардан пайда болгон плиткалардын арасына урук чачат. А.Коңурбаевдин байкоосуна караганда, османдын көбөйүшү апрелдин экинчи жарымынан баштап, август айынын аягына чейин. Май айынан баштап июнь айынын ортосуна чейин суунун температурасы $+10, +15^{\circ}$ га жеткенде көбөйүү процесси интенсивдүү жүрөт.

Ысык-Көлдөгү жайкы осман түрчөсү июль айынын экинчи жарымынан август айынын аягына чейин көлдөн өзөн сууларга уругун чачыш үчүн сүзүп чыгышат.

Жайкы осман кышкы османга караганда бир кыйла майда келет. Башка балыктарга салыштырганда алар тукумчул эмес. Профессор В.В.Васнецовдун маалыматына караганда, узуну 35-46 см осман 5445 – 24 255 икра таштайт.

Профессор Бродскийдин маалыматы боюнча, майда осман хирономиддин личинкалары, негизинен, хары балырлары, ал эми моллюскалар жана остракоддор менен сейрек азыктанат. Чоң османдар жогорудагы айтылгандардан тышкары, башка балыктар (ит балык жана майда чабак) менен да азыктанат.

П.С.Тюриндин мүнөздөмөсү боюнча, осман жай өсүүчү балыктарга кирет. Осман 19 жыл жашаганы бизге белгилүү. Салмагы 3 кг османдын узундугу 472 мм болгон. Отузунчу жылдарда Ысык-Көлдөгү османдын промысли болжол менен жылына 700-800 ц жеткен. Ал эми 1968-жылы Ысык-Көл балык комбинаты болгону 18 ц гана осман кармашкан. Мындан осман балыгы азайып кеткендиги көрүнүп турат. Азыртан османдын жашоо тиричилигине кам көрбөсөк, биз келечекте осман Ысык-Көлдө жашаптыр деген легенданы гана угуп калышыбыз мүмкүн.

Булардын жоголуу коркунучунда турушунун биринчи себеби - Ысык-Көлдүн ихтиофаунасын жакшыртуу максатында көптөгөн окумуштуулардын бир тараптуу карап, көлгө жырткыч, суудагы чөп-чар менен азыктанган балыктарды кое берүүсү, ал иш жүзүндө каалагандай жыйынтыктарды алып келген жок. Экинчи себеби, көлдөн балыктарды урук чачуу мезгилинде мыйзамсыз кармоонун көбөйүшү, браконьерликтин өсүшүнүн натыйжасында балык ресурстары олуттуу түрдө төмөндөп кетти. Көлдөгү ихтиофаунанын калган 13 түрү акклиматизанттар (балыктардын жаңы шартка көнүшү) ишкан, көк серке (судак), лещь, линь, карась, сиг-лудога, чуд-сигасы, карп, пельяд, Байкал омулу, кубулжума форель, амур чабагы, элеотрис.

Севан көлүнөн форелдин гегаркун түрүн Ысык-Көлгө акклиматташтырууну академик Л.С.Берг сунуш кылган. Ошентип, 1930-1936 жылдары гегаркун форелинин уруктанган икраларын муздаткыч жабдыгы бар атайын жасалган яүиктерге салып, Севандан Ысык-Көлгө алынып келинген. Алынып келинген гегаркундун уруктанган икраларынан чыккан личинкалар Тоң суусунун куймасына кое берилген. 1948-жылы Б.П.Лужин Тоң суусунда форелдин өрдөшүнө байкоо жүргүзгөн. Ал 30 ашуун урук чачууга чыккан гегаркун форелин кармап, алардын икрасын жасалма түрдө уруктандырган. Кармалган форелдин кээ бир салмагы 10 кг га жеткен. Ушинтип, Севан форелинин Ысык-Көлдө дурус акклиматташтырылганы далилденген. Ысык-Көлдүн табигый шартында жакшы ыңгайланган форель жашоо тиричилиги бир кыйла өзгөргөндүктөн, жаңы ысык-көл форели (ишхан) пайда болду. Ысык-Көл түрчөсүнүн максималдуу өлчөмү 1,2 м, салмагы 20 кг жетти. Севанда узундугу 20-30 см, салмагы 3 кг жетет. Ысык-Көл форели (ишхан) көбөйүү үчүн көлгө куйган сууларды өрдөшүп, сууларга урук чачат. Бир форель орто эсеп менен жылына 770 икра чачат. Форель кышында урук чачуучу балыктарга кирет. Урук чачуу мезгили октябрь айынын 2-жарымынан башталып, декабрь айында эң кызуу жүрөт.

Азыркы учурда Ысык-Көл бассейнинин сууларында форелдин көбөйүшү үчүн шарттар жок, ошондуктан буларды жасалма түрдө Тоң балык өстүрүү заводунда өстүрүп, форель балыгынын майда чабактарынын тиричилигине туура келген сууларга кое берилет. Мына ошол завод 1964-жылы курулган. Заводдун кубаттуулугу жылына 10 млн форель балыгын инкубациялоо жана 2 млн. карп жаш балыктарын өстүрүүгө эсептелинген. Заводдо форель балыгынын икраларын жасалма түрдө уруктандырышат. Уруктанган икраны атайын аппаратурага салып өстүрөт. Икрадан чыккан личинкаларды атайын жасалган садокторго кармап багышат. Мындай жасалма шарттардагы (жасалма көлмөлөрдөгү, садоктодогу) балыктардын азыгы ар түрдүү болот. Тоң балык өстүрүүчү заводунда форелдин майда чабагын биринчи жолу азыктандырууда алардын тоют рационунун составынын 80%ин тооктун жумурткасы жана 20%ин буудайдын уну түзгөн. Андан кийинки экинчи этапта чабактарды көлмөгө кое бериштин алдында тоют рационунун составына 50% бодо малдын көк боору, 18% майдаланган ысык-көл майда чабагынын эти, 10% бодо малдын боору, 10% буудайдын уну, 10% жумуртка, 2% балык майы жана 1 кг тоют кошундусуна 150 г хвой кошулган. Форель балыгынын чабагынын азыгынын химиялык составына маанилүү углеводдор, белоктор, минералдык элементтер жана витаминдер кирет. Балыктардын табигый азыгы менен катар аларды жасалма азыктандыруу -

азыркы учурда көлмөлөрдө балыктын продуктуулугун жогорулатуунун бирден-бир ыңгайлуу жолу. Форель балыгы кышында көбөйүү үчүн Ысык-Көл бассейниндеги сууларда өрдөө учурунда браконьерлер аларды көп кармашат, Буга каршы күрөшүү керек. Ысык-Көлдө эң негизги промыселдик балык болуп саналган форель азыр жоголуу коркунучунда турат.

Форелдин чабактарын Ысык-Көлгө салуу төмөнкү таблицада берилген:

1-таблица

Жылы	1989-1991	1992-1994	1995-1997	1998-2000	2001-2003	2004-2006
Форелдин чабактары, млн.	9,0	4,43	4,89	0,81	1,44	1,923

Көк серке (судак) 1958-жылы Россиянын Псков областындагы Жижицкое көлүнөн алынып келинген. Судак жырткыч балык болуп эсептелгендиктен, алгачкы жылдары Ысык-Көлдүн промыселдик эмес майда ит чабактары менен азыктанып келген, андан кийин чабак, майда чабак, сазан өңдүү промыселдик балыктар менен тамактанууда. Азыркы учурда максималдуу өлчөмү 1 м, салмагы 16 кг га жетти. Амур чабагы, элеотрис көлдүн бардык жерине байыр алышып, абориген балыктардын тамак-аш жактан каршылаштары болуп келүүдө.

Ысык-Көлдө балык кармоонун санын төмөнкү таблицалардан көрүүгө болот (тн):

2 -таблица

Жылы	Балыктардын түрү							Саны
	Чабак	Майда чабак	Көк серке	Форель	Сиг	Леш	Башка	
1965	32	1257	20	-	-	-	26	1335
1968	23	1010	38	4,5	-	2	12,5	1090
1975	77	686	112	47	-	2	5	927
1980	36	224	36	40	5	1,5	2	344
1985	14	86	22	13	23	7	1	174
1990	32	163	32	18	21	15	5	278
1992	19	90	21	7	15	0,5	2	169
2003	2,5	5	1,5	-	-	-	0,5	10

Жогорку таблицада көрсөтүлгөндөй, балыктар акыркы жылдары азайды. Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын балык чарбасын 2008-2012 жылдарга өнүктүрүү программасы иштелип чыгып, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө бекитүүгө тапшырылган. Азыр тармактын нормативдик-укуктук базасын жакшыртуу, балык тармагында мамлекеттик башкаруунун эффективдүү системасын түзүү, Ысык-Көлдүн байлыгы болгон балык ресурстарын сактоо жана ургалдуу пайдалануу, сейрек кездешүүчү балык түрлөрүнүн генофондун сактоо боюнча кечиктирилгис чараларды көрүү зарыл.

Программанын негизги милдеттери болуп:

- балык чарбасын эффективдүү өнүктүрүү үчүн нормативдик-укуктук

базаны жакшыртуу;

- балык тармагын мамлекеттик башкаруунун системасын түзүү;
- балык ресурстарын эффективдүү коргоо жана өстүрүүнүн системасын жолго коюу;
- балыктын баалуу түрлөрүн, өндүрүштүк запастарын толтурууну жолго коюу;
- көлмө балыкчылыгы, көл садок боюнча товардык чарбалардын өнүгүшүнө шарт түзүү;
- балык чарбасынын өнүгүшүн илимий жактан камсыз кылууну уюштуруу;
- балык чарбасы үчүн адистерди даярдоо жана алардын квалификацияларын жогорулатуу;
- балык чарбасын өндүрүү үчүн ички жана тышкы инвесторлорду тартуу;
- жергиликтүү өндүрүшчүлөрдү коргоо максатында, чет мамлекеттен келген балык продукциясына тарифтик-бажы саясатын жакшыртуу;
- балык чарба ишмердигине байланыштуу экологиялык талаптарды бекитүү;
- жаратылышты пайдалануу салымдарынан бошотуу, ошондой эле товардык балыктарды өстүргөн мекемелердин суу пайдалануу салымдарынан бошотуу;
- көлдөрдө, суу сактагычтарда жана коруктардын акваториясында балык кармоо эрежелерин бузгандарды кармоо укугун ведомстволук балык коргоо органдарына берүү;
- массалык маалымат каражаттарына кулактандыруунун негизинде көлмөлөрдү жана суу сактагычтарды конкурстун чечимине ылайык орто жана узак мөөнөткө келишимдерди кайра түзүү;
- балык чарба мекемелерин салык ж.б. төлөмдөрдү төлөөдө айыл-чарбасына теңөө жана ушулар сыяктуу маселелер болуп эсептелет.

Программада азыркы учурда балык тармагынын абалына анализ берилип, балык кармоонун ар жылдагы динамикасы, аны ишке ашыруунун механизмдери көрсөтүлгөн.

Балык чарбасы 2007-жылдан эл аралык уюмдар менен иштей баштады. 2007-жылы август айында Кыргыз Республикасында балык чарбасын өстүрүү жана баалуу балыктардын түрлөрүн сактап калуу максатында Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн атынан Япония өкмөтү менен техникалык кызматташуу максатында өтүнүч даярдалды.

Азыркы күндө мыйзамсыз балык уулоочуларга каршы көрүлгөн чаралар өзүнүн оң натыйжасын бере албай жатат. Мунун себеби болуп балык чарбачылыгы боюнча нормативдик-укуктук чара аракеттериндеги алсыздык, материалдык-техникалык жабдуулардын дээрлик жоктугу же начардыгы саналат.

Эс алуучу жайлардын кеңейиши менен Ысык-Көлдө балык уулоо да өсүп жатат. Бул мамлекеттин балык уулоосуна теңелип, балыктын натыйжалуу кармалышынын сапаты төмөндөп жатат. Өз бетинче балык уулоону сүйүүчүлөрдүн баш аламан балык кармашы көлдөгү балыктын санын азайтып, браконьердик балык кармоонун өнүгүшүнө алып келет.

Ошентип, Ысык-Көлдө балык чарбасынын шартка ылайык жаңы формасын киргизүү зарылдыгы келип чыкты.

Адабияттар:

1. О рыбах Кыргызстана. Центральная Азия. /Под ред. Йоста ван-дер-Вена. -Бишкек, 2003.

2. Турдакова Ф. А. Рыбы Киргизии. –Ф., 1963.
3. Кыргызстандын айыл чарбасы. –Бишкек: Полиграф.бум.ресурсы. 2007.
4. Иманов Ж. Кыргызстандын балык байлыктарын коргоо жана көбөйтүү.
–Фрунзе: Мектеп, 1981.